

Zacházení s retribučními vězni po roce 1945

PhDr. Aleš Kýr

Vězeňská služba ČR

Abstrakt: Retribuce (z lat. retributio – odplata) byl souhrn legislativních a organizačních opatření k potrestání nacistů, zrádců a kolaborantů za zločiny spáchané proti životu, zdraví, svobodě a majetku občanů Protektorátu Čechy a Morava. Retribučními vězni se stali Němci, Maďaři, Češi a Slováci, jejichž tresty byly zkracovány udílením milosti v návaznosti na amnestie v letech 1953 a 1955. Výkon trestu nepříznivě ovlivňovaly špatné životní a pracovní podmínky a negativní přístup vězeňského personálu, který v retribučních vězňích stále spatřoval „národního nepřítele“. Po roce 1948 se negativní přístup přenesl na vězňené odpůrce komunistického režimu – „třídní nepřátele“. Z historické zkušenosti vyplývá, že přístup k vězňům na základě ideologických hledisek vede k porušování vězeňských i základních lidských práv.

Abstract: Retribution (from lat. retributio – retribution) was a set of legislative and organizational measures to punish Nazis, traitors and collaborators for crimes committed against the life, health, freedom and property of citizens of the Protectorate of Bohemia and Moravia. Germans, Hungarians, Czechs and Slovaks became retribution prisoners, whose sentences were shortened by pardons following amnesties in 1953 and 1955. The execution of the sentence was adversely affected by poor living and working conditions and the negative attitude of the prison staff, who still saw the retribution prisoners as a „national enemy“. After 1948, the negative attitude was transferred to imprisoned opponents of the communist regime – „class enemies“. Historical experience shows that treating prisoners on the basis of ideological considerations leads to violations of prison and fundamental human rights.

Klíčová slova: zacházení, mimořádný lidový soud, Národní soud, retribuční vězni, zkrácení trestu, agent StB, technické pracoviště, výtvarné pracoviště, zvláštní nucené pracovní oddíly, podmínky věznění, vězeňský personál, práva vězňů

Key words: treatment, extraordinary people's court, national court, retribution prisoners, shortening of sentence, StB agent, technical Workplace, art department, special forced labor units, conditions of imprisonment, prison staff, prisoners' rights

Pojem zacházení (angl. „treatment“, něm. „behandlung“) se stal ve 30. letech 20. století ústředním pojmem moderního vězeňství. V duchu humánních principů a retribučního pojetí trestního práva připravila Mezinárodní trestní a vězeňská komise (International Penal and Penitentiary Commission) soubor pravidel pro zacházení s vězni, který v roce 1934 schválila Společnost národů v Ženevě. Vývoj československého vězeňství po roce 1945 kontrastuje s poválečným trendem v západní Evropě. V této době naopak dochází na našem území k postupnému odklonu od přístupu k vězňeným osobám na základě humanistických evropských tradic, vytvářených v 18. a 19. století.¹

Důsledky druhé světové války a německé nacistické okupace Čech a Moravy vedly v letech 1945–1947 k potrestání nacistických zločinců, zrádců a kolaborantů na základě Košického vládního programu vyhlášeného dne 5. dubna 1945 a dekretů prezidenta republiky č. 16 (tzv. velký retribuční dekret) a č. 17 (dekret o Národním soudu) ze dne 19. června 1945. Zákonem č. 33 ze dne 25. března 1948 byla prodloužena účinnost velkého retribučního dekretu do 31. prosince 1948. S platností v ze-

mích České a Moravskoslezské byl vydán dekret č. 138 ze dne 27. října 1945, o trestání některých provinění proti národní cti (tzv. malý retribuční dekret).²

V letech 1945–1947 mimořádné lidové soudy ČSR odsoudily k trestu smrti celkem 778 osob, k trestu žaláře na doživotí celkem 741 osob a k dočasnému trestu žaláře (od 1 roku do 30 let) celkem 24 673 osob. Národní soudy v Praze a Bratislavě odsoudily celkem 127 osob, z toho 35 osob k trestu smrti, 8 osob k doživotnímu trestu žaláře a 84 osob k dočasnému trestu žaláře.³ Souběžně s retribučními procesy německé obyvatelstvo bylo soustředováno v internačních, pracovních a sběrných táborech za účelem zajištění osob k trestnímu řízení, pracovnímu vy-

¹ KÝR, A. Zacházení s vězni na území ČSR v letech 1945–1955. In: Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955. Sborník. Příloha časopisu *České vězeňství*. 2021, č. 3, s. 50.

² Košický vládní program, čl. IX. ze dne 5. 4. 1945. Dekret prezidenta republiky č. 16 ze dne 19. 6. 1945, o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech. Dekret prezidenta republiky č. 17 ze dne 19. 6. 1946, o Národním soudu. Zákon č. 33 ze dne 25. 3. 1948, jimž se obnovuje účinnost retribučního dekretu a nařízení o lidovém soudnictví a mění některá jejich ustanovení. Dekret prezidenta republiky č. 138 ze dne 27. 10. 1945, o trestání některých provinění proti národní cti.

³ BORÁK, M. *Spravedlnost podle dekretu*. Ostrava: 1998, s. 345, 346.

užití a odsunu z území Československé republiky do Německa a Rakouska. V roce 1945 bylo zřízeno 500 táborů, kterými do konce roku 1947 prošlo 2 996 000 Němců.⁴ Podle stanoviska česko-německé komise historiků zahynulo v letech 1945–1946 násilnou smrtí v táborech při pracovním nasazení a vysídlovacích akcích minimálně 15 000 osob. Z československé statistiky vyplývá, že dalších 6 667 osob spáchalo sebevraždu.⁵ Negativní podmínky s obdobnými excesy se vyskytovaly též při výkonu zajištění, vazby a trestu tzv. retribučních vězňů.

Slovo „retribuční“ je odvozeno z latinského „retributio“, což znamená odměnu nebo odplatu. Výkon trestu retribučních vězňů, odsouzených mimořádnými lidovými soudy a Národním soudem na základě příslušných dekretů prezidenta republiky, měl být přiměřenou újmou pachatelů za zločiny proti svobodě, majetku a životu obětí nacismu. Zároveň měl poskytnout zadostiučinění porobenému obyvatelstvu, pozůstalým po obětech a stát se výstrahou pro budoucnost. Retribučními vězni se stali Němci, Maďaři, Češi i Slováci. Koncem srpna 1945 se nacházelo v zemi České a Moravskoslezské celkem 24 353 vězňů, z toho 19 011 zajištěných osob, 4 218 osob ve výkonu vazby a 1 124 osob ve výkonu trestu.⁶ K výkonu zajištění a vazby byly využívány nejen krajské a okresní soudní věznice, ale též trestní ústavy a internační tábory. Ke dni 15. května 1950 podíl retribučních vězňů činil 32 % z celkového počtu 32 638 vězňů. Ke dni 1. ledna 1953 se tento podíl snížil na 12 % (tj. 5 420 osob) z celkového počtu 46 021 vězňů.⁷ V návaznosti na amnestie prezidenta republiky v roce 1953 a 1955 byly v důsledku udělovaných milostí nahrazovány doživotní tresty dlouhodobými tresty odnětí svobody a dočasné tresty zkracovány nebo bylo upuštěno od zbytku jejich výkonu. Propuštění němečtí retribuční vězni byli následně vysídlováni do SRN, NDR, Rakouska, výjimečně do Švédska. Počátkem dubna 1956 bylo ve věznicích a nápravně pracovních táborech MV celkem 289 retribučních vězňů, z toho 222 Čechů a Slováků, 62 Němců a 5 osob jiné národnosti. K 1. prosinci 1956 se ve vězeňských zařízeních nacházelo jen 13 německých retribučních vězňů.⁸

Dne 16. července 1956 se politické byro ÚV KSČ usneslo, že němečtí retribuční vězni Rudolf Toussaint, velitel wehrmachtu v protektorátu, Emil Heinrich Klein, velitel ženijní školy SS v Hradištku, a Fridrich W. Clemens, funkcionář gestapa, zůstanou nadále ve výkonu trestu. Jejich propuštění mělo být řešeno až v souvislosti s jednáním o normalizaci vztahů se SRN. F. W. Clemens byl propuštěn v roce 1959, R. Toussaint v roce 1961 a E. H. Klein až v roce 1964, neboť byl stále podezříván ze zatajování ukrytých zbývajících částí tzv. štěchovického archivu. R. Toussaint se podepsáním kapitulace stal historickou osobností spojenou s ukončením druhé světové války na území Protektorátu Čechy a Morava a se záchranou hlavního města Prahy před zničením ustupujícími německými vojsky. Z výkonu trestu mohl být propuštěn již mnohem dříve, pokud by se stal agentem Státní bezpečnosti (StB) vysazeným do SRN, což odmítl. Naopak tuto nabídku přijal Kurt Werner Tutter, zástupce velitele protipartyzánské skupiny SS, která v dubnu 1945 vypálila osadu Ryliska, obec Ploštinu a vesnici Prlov a jejich obyvatele krutě vyslýchala a vraždila. Byl odsouzen MLS v Bratislavě v roce 1948 k trestu žaláře na 6 let, ale propuštěn již v roce 1952. Stejnou nabídku StB přijal Max Heinrich Rostock, vedoucí služebny SD v Kladně, který se aktivně podílel na likvidaci občanů a obce Lidice v červnu 1942. I když byl odsouzen až Státním soudem v Praze v roce 1951 k trestu smrti, byl propuštěn v roce 1960.⁹

Zvláštní skupinu retribučních vězňů tvořily osoby s lékařským, technickým a uměleckým vzděláním, které byly využívány nejen pro potřeby vězeňství. Němečtí civilní i vojenští lékaři byli plně využíváni k poskytování zdravotnické služby vězňům i vězeňskému personálu. Němečtí inženýři a architekti byli soustředováni na technických pracovištích, která sloužila potřebám národního hospodářství. V roce 1953 byl zřízen Technický ústav nápravných zařízení MV v Opavě. Výtvarné pracoviště bylo zřízeno v Krajské soudní věznici v Praze na Pankráci. Na tomto pracovišti byli zařazeni retribuční vězni Rudolf Toussaint, Bedřich Truhlář a Lothar Sperl, kteří byli akademickými malíři. Dosud bylo zjištěno, že z dochovaných obrazů R. Toussainta je v majetku České republiky celkem 15 obrazů, z toho 12 obrazů ve správě Vězeňské služby (VS) ČR a 3 obrazy ve správě Vojenského historického ústavu v Praze. V majetkové správě VS ČR jsou též 3 obrazy B. Truhláře a 2 obrazy L. Sperla. V objektu bývalé Krajské soudní věznice v Klatovech, který dnes slouží pro potřebu Okresního soudu v Klatovech, se dochovala freska „Vzkříšení“ od L. Sperla.¹⁰

⁴ STANĚK, T. *Tábory v českých zemích 1945–1948*. Slezský ústav SZM, Opava: 1996, s. 194; BÍLEK, J. a kol. *Vojenské dějiny Československa (1945–1955)*. V. díl. Praha: 1989, s. 193.

⁵ STANĚK, T. *Poválečné excesy v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha: 2005, s. 327.

⁶ STANĚK, T. K problematice tzv. retribučních vězňů v Českých zemích v letech 1945–1955. In: *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Sborník. Příloha časopisu *České vězeňství*. 2001, č. 3, s. 115.

⁷ KÝR, A. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČR v letech 1945–1955. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Sborník. Slezské zemské muzeum, Opava: 2001, s. 30, 33.

⁸ STANĚK, T. Vysídlení retribučních vězňů německé národnosti z Československa v letech 1950–1956. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Sborník. Slezské zemské muzeum, Opava: 2001, s. 66; STANĚK, T. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. Sborník. Příloha časopisu *České vězeňství*. 2001, č. 3, s. 137.

⁹ STANĚK, T. Vysídlení retribučních vězňů německé národnosti z Československa v letech 1950–1956. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Sborník. Slezské zemské muzeum, Opava: 2001, s. 54, 55, 67, 68; ČVANČARA, J. *Někomu život, někomu smrt 1943–1945*. Praha: 2008, s. 292, 357.

¹⁰ KÝR, A. Odborná činnost odsouzených v technických odděleních ministerstva vnitra. *Historická penologie*. 2010, č. 1, s. 50–52; KÝR, A. Retribuční vězeň Rudolf Toussaint a jeho výtvarná díla. *Historická penologie*. 2011, č. 1, s. 27–29.

Na způsob zacházení s retribučními vězni měly vliv jednak objektivní, jednak subjektivní podmínky vězňů. Za objektivní podmínky lze považovat platnou trestní legislativu a aktuální materiální situaci v jednotlivých soudních věznicích, trestních ústavech a pracovních táborech. Výkon vazby byl upraven domácím řádem krajských soudních věznic, který však nebyl používán v případě vazby vykonávané v internačních táborech. Výkon trestu vězení a žaláře upravovaly domácí řády okresních a krajských soudních věznic a trestních ústavů ve smyslu ustanovení § 12–23 platného trestního zákona. Retribuční vězni vykonávali vazbu ve vězeňských zařízeních v obvodu jednotlivých mimořádných lidových soudů. Na základě dekretu prezidenta republiky č. 126 ze dne 27. října 1945 byly zřizovány zvláštní nucené pracovní oddíly k odstraňování válečných škod a obnově hospodářského života. Tyto pracovní oddíly byly zřizovány ve všech krajských soudních věznicích k umístění retribučních vězňů s trestem žaláře do 5 let. Při mužských trestních ústavech v Plzni, Valdicích, Mikulově, na Mírově a ženském trestním ústavu v Řepích byly tyto pracovní oddíly zřizovány k umístění retribučních vězňů s trestem žaláře nad 5 let.¹¹ Všechna vězeňská zařízení pro výkon vazby a trestu byla přeplněna, nedostatečně vybavena ubytovacím a výstrojním materiálem, nedostatečně zásobována základními potravinami a léky. Nepříznivá situace ve stravování vězňů vyplývala z celkové zásobovací situace v poválečném Československu, kdy platil složitý lístkový systém k přidělování jednotlivých druhů potravin. Osoby ve vazbě pro MLS i NS si mohly opatřovat stravu na vlastní náklady nebo svých příbuzných do stanoveného peněžního limitu z vývažovny mimo věznici a přijímat potravinové balíčky. Využívání tohoto zvýhodnění vyvolávalo averzi nemajetných vězňů i vězeňského personálu a bylo předmětem ostré kritiky v tisku. Možnosti k dodržování osobní hygieny a poskytování lékařské péče byly velmi omezené. Celková situace měla za následek zhoršování zdravotního stavu vězňů, v jehož důsledku docházelo k četným úmrtím i sebevraždám.¹²

¹¹ Národní archiv (NA) Praha, fond SSNV, sv. 17 – Právní předpisy, Domácí řád pro věznice krajských soudů, ministerstvo spravedlnosti (MS), 1945. Domácí řád pro mužské trestnice, MS, 1937. Domácí řád ženské trestnice v Řepích, MS, 1927. Domácí řád pro okresní soudní věznice, MS, 1949. Archiv bezpečnostních složek – Kanice, fond E-6, inv. j. 1 – Domácí řád pro internační, sběrná a pracovní střediska, MV, 1945. Zákon č. 117/1852 ř. z., zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích, upravené vydání v roce 1919. Dekret prezidenta republiky č. 126 ze dne 27. října 1945, o zvláštních nucených pracovních oddílech. Zemský archiv Opava, fond SZ Opava, kart. 15. Instrukce o výkonu trestu ve zvláštních nucených pracovních oddílech, MS, 1945.

¹² KÝR, A. *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava: 2002, s. 85, 86, 90–94.

Nepříznivé materiální podmínky byly vyostřovány subjektivními podmínkami výkonu vazby a trestu, které spočívaly v chování a jednání vězeňského personálu. V duchu Košického vládního programu vznikaly na osvobozeném území národní výbory jako orgány nové státní a veřejné správy. Do působnosti jejich bezpečnostních referátů patřila i vězeňská zařízení a bezpečnostní složky. Umístění retribučních vězňů a jejich střežení zajišťovaly Revoluční gardy, pomocný strážní personál a od června 1945 příslušníci Sboru národní bezpečnosti. Teprve na základě dekretu prezidenta republiky č. 94 ze dne 1. října 1945 bylo stanoveno, že „výkon strážní a správní služby v soudních věznicích a trestních ústavech obstarává sbor uniformované vězeňské stráže (SVS)“. Dalším dekretem č. 112 ze dne 26. října 1945 bylo stanoveno, že „řízení a správa soudních věznic a trestních ústavů, jakož i dozor na ně, náleží k věcem justiční správy“. Prožitá nacistická perzekuce v protektorátu s tragickými osudy blízkých osob vyvolávala také u příslušníků SVS emoce, které potlačovaly jejich profesionální přístup.¹³

Z historie poválečného československého vězeňství vyplývá, že vězeňský personál byl soustavně ideologicky ovlivňován vidinou „společenského nepřítele“, kterou vytvářela vládnoucí politická garnitura. Ve 40. a 50. letech byl prezentován obraz „národního nepřítele“, v 50. a 60. letech „třídního nepřítele“ a v 70. a 80. letech „vnitřního nepřítele“. Historické zkušenosti nás poučují, že ideologická klasifikace a diferenciací vězňů je nejen odborně nepřipustná, ale i nebezpečná. Především odklání vězeňský personál od profesionálního přístupu k vězňům a vede k emocionálnímu přístupu, který se promítá do svévolného jednání s vězni ve falešné roli „společenského mstitele“. Proto je nutné zacházet se všemi vězni jen na základě zákona, prováděcích předpisů a způsobem, respektujícím základní lidská práva.

KÝR, A. Zacházení se členy protektorátních vlád v pankrácké věznici. *Historická penologie*. 2006, č. 2, s. 1–6; STANĚK, T. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. Sborník. Příloha časopisu *České vězeňství*. 2001, č. 3, s. 116–118.

¹³ Košický vládní program, čl. V. ze dne 5. 4. 1945. Dekret prezidenta republiky č. 94 ze dne 1. 10. 1945, o úpravě některých otázek organizace a služebních a platových poměrů sboru uniformované vězeňské stráže. Dekret prezidenta republiky č. 112 ze dne 27. 10. 1945, o správě soudních věznic a trestních ústavů. STANĚK, T. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. Sborník. Příloha časopisu *České vězeňství*. 2001, č. 3, s. 124.